

TÁRSADALOM ÉS EGYÉN

BESZELGETÉS LUKÁCS GYÖRGGYEL

1966-ban Budapesten párbeszéd folyt Lukács György és három német professzor között. Leo Kofler kérdéseiből s a kapott válaszokból közlünk szemelvényt az 1967-ben a Rowohlt-kiadónál Gespräche mit Georg Lukács címen megjelent kötetből. Ugyancsak közöljük Lukács György utolsó levelét nagy kortársához, Ernst Blochhoz. A „tiltakozás előkészületei” az Angela Davis kiszabadításáért indított akcióra vonatkoznak, Karola pedig Ernst Bloch felesége.

KOFLER: Lukács úr, tegnap rendkívül mély benyomást keltett bennem, ahogyan Ön az egyszerűből kiindult s azután különlegesen bonyolult kérdéseket vezetett le belőle. Ma hasonló módszerrel szeretnék élni, és szintén egyszerű kérdésekkel kezdeni...

LUKÁCS: Nagyon helyes...

KOFLER: ...hogyan a bonyolultabbak felé hatolhassak előre. Hosszú idő óta egy egészen határozott kérdés érdekel és foglalkoztat. Szokásba jött az ideológiát egyoldalúan a hamis tudattal azonosítani és sajátosan szabad — úgynevezett lebegő — tudatot egyoldalúan a kötetlenséggel egyenlősíteni, hogy ebből a polgári ideológiára vonatkozólag bizonyos következtetések legyenek levonhatók. Ebből fakad a következő probléma: a munkásságra, mely még mindig fele a lakosságnak, diadalittasan ráfognak, hogy elpolgáriasodott. Értik ezen a következőt: a munkásnak régebben hamis osztálytudata volt, s mára annyiban igazi a tudata, amennyiben éppen polgári jellegűt tett magáévá. Ez ellentmondás annyiban, amennyiben a munkásságnak egy valódi kötött osztálytudatot tulajdonítanak, ám e meghatározással egyidejűleg az igazi tudatot csak a kötetlennel azonosítják. Vajon ez az ellentmondás szükségszerű-e a polgári ideológia számára, avagy csupán véletlen?

LUKÁCS: Engedje meg, hogy újra a dolog bizonyos leegyszerűsítéséhez forduljak. Úgy gondolom, Gramscinak nagyon igaza volt, amikor arra figyelmeztetett, hogy az *ideológia* szót általában két teljesen különböző értelemben használják. Az egyik oldalon arról az elemi marxista tényről van szó, hogy minden egyes ember a társadalomban egy bizonyos osztályhelyzetnek megfelelően létezik, ide tartozik természetesen az egész egykori kultúra, valamint az, hogy nem létezhetik semmiféle tudattartalom, melyet az „itt és most”, a mindenkori helyzet meg ne határozná. A másik oldalon e kérdés feltételéből bizonyos torzítások keletkeznek, s megszokták, hogy az ideológiát úgy is felfogják, mint bizonyos torzított reagálást a valóságra. Azt hiszem, nekünk ezt a két dolgot, ha az ideológia-fogalmat használjuk, meg kell különböztetnünk, s ehhez — most visszatérek a kérdés ontológiai vonatkozásához — abból kellene kiindulnunk, hogy az ember tulajdonképpen, mint minden szervezet, a környezetére választ adó lény. Vagyis, hogy az ember a valóságából felmerülő problémákat kérdésekké fogalmazza át s azokra válaszol; egy úgynevezett szabadon lebegő, önmagából, tisztára csak belülről működő tudat azonban egyáltalán nem létezik, és senkinek sem sikerült ilyesmit igazolnia. Azt hiszem, az úgynevezett szabadon lebegő intelligencia éppen úgy, mint a ma kedvelt jelszóvá vált „ideológiátlanítás”, merő kitalálás, ezeknek a valóságos ember valóságos helyzetéhez a valóságos társadalomban semmi közük.

KOFLER: Ebben az összefüggésben alkalmilag felvetik a kérdést, nincsenek-e

osztályszempontból közömbös ideológiai jelenségek, tehát olyan jelenségek a felépítményben, melyek nem az osztályhelyzetből kifolyólag határozhatók meg. Hiszen éppen Ön, Lukács professzor úr, hangsúlyozta élesen azelőtt, régebbi munkáiban, hogy az ideológia problémája nem az osztállyal való közvetlen viszony kérdése, hanem az osztálytársadalom *egészéhez* tartozik. Bizonyos ideológiai jelenségeket azért mégis föl lehetne fedezni, melyek tényleg osztályközömbösek abban az értelemben, hogy éppen úgy hozzátartoznak a polgársághoz, mint a munkássághoz vagy a kispolgársághoz, így a nyelvben, elsősorban abban a terminológiában, mely magát a tárgyasulást világából vezeti le, mint például: „A technika uralkodik fölöttünk“, „Az atombomba fenyeget bennünket“, „Az infláció megdrágít mindent“, avagy: „Az eltömegesedés a tömegtársadalomból következik“... A nyelvnek e tárgyasulást formái mindenestre nem úgy osztályozhatók, mintha egy bizonyos osztályhoz kapcsolódnának, hanem mint osztályközömbös jelenségek, ha nem is függetlenül az osztálytársadalomtól, mert hiszen ezek egy meghatározott magatartás tükröképei egy tárgyasult és fetiszizált társadalmi helyzetben.

LUKÁCS: Én innen mégiscsak tovább mennék. Mivel az emberi élet alapja a természettel való anyagcsere, nem kétséges, hogy bizonyos igazságoknak, melyeket ezen anyagcsereből nyerünk, általános érvényük van — mondjuk, ilyenek a matematika, a geometria, a fizika igazságai, és így tovább. Ebből azonban polgári értelemben fétist csináltak, holott ezek az igazságok bizonyos körülmények között egészen szorosan kapcsolhatók az osztályharcokhoz; ha mi ma azt mondjuk, hogy az asztronómia igazságai nem kötődnek osztályhoz, akkor ez igaz, a Kopernikusz és Galilei körül támadt vitákban azonban egyike volt a legjelentősebb, osztálymeghatározta mozzanatoknak, vajon valaki Galilei ellen vagy mellett foglalt-e állást. Mivel a társadalom anyagcsereje a természettel maga is társadalmi folyamat, fennmarad mindig a lehetőség, hogy a belőle nyert fogalmak egy társadalomban visszahatnak az osztályharcokra. Kevésbé egzakt szavakat használok, amikor olyan fogalmakat veszek elő, mint *fejlődés*, *haladás* és így tovább; a fejlődés önmagában is olyan tény, mellyel kapcsolatban mi, mint például a fajok fejlődése esetében Darwinnál, nem beszélhetünk osztályfüggőségről. Másfelől azonban éppen a darwinizmus kérdése volt évtizedeken át szociális vita tárgya. Nem lehet egy társadalom osztályrétegződésétől függetlenül válaszolni arra sem, vajon egységesen fejlődik-e az emberiség, avagy különböző kultúrkörök valaha is kezdődnek és végződnek, és itt körforgással van-e dolgunk. Ezért azt hiszem, hogy itt mozgékonyak a határok, amennyiben egyfelől az emberi értelem képes olyan dolgokat megállapítani, melyek különböző osztályértékelésektől függetlenül az egész társadalomra, sőt esetleg az egész természetfölfogásra érvényesek, másfelől azonban minden ember egész egyéniségével beletartozik a társadalmi harcokba, úgyhogy minden egyes tétel elfogadása vagy visszautasítása tartalmi lehetőségei szerint osztályjelleggel meghatározottá válik.

Ugy gondolom tehát, nem rögzíthetünk le olyan általános beosztást: itt véget ér az ideológia és ott más valami kezdődik. Inkább valami sikló, folyamatos dologról van szó, melyet a társadalom mindenkori szerkezete és a vele kapcsolatos osztályharcok állása határoz meg, és nem magában az absztrakt tételben gyökerezik. S ugyanez vonatkozik az úgynevezett szabadon lebegő osztályokra. Bizonyos — mondjuk — csöndes és ki nem élezett periódusokban kétségkívül akadnak helyzetek, melyekben egy osztály egészen semleges magatartást tanúsíthat az éppen dúló harcokban. Annyit mégis egészen világosan kimondhatok, hogy a társadalomban nincs olyan ember, akiről előre el lehetne mondani, hogy az összes lehetséges osztályellentétek közt semleges marad. Hogy gyakorlatilag

ilyen semlegesség, sőt a legvalószínűlenebb szövetkezés is lehetséges, éppen ez színesíti a történelmet. Valószínűleg emlékeznek rá, hogy bizonyos angliai munkásreformok kérdésében a XIX. század első felében a konzervatív arisztokrácia a burzsoázia ellen lépett fel, és lehetővé tette a munkaidő leszállítását. Nos, ebből azt a következtetést levonni, hogy a munkaórák csökkentésében az arisztokrácia osztályszerűleg érdekelt lett volna, mégiscsak egy kicsit messze menő, bár a tény nemcsak, hogy megtörtént, hanem az akkori osztályharcnak megfelelően ennek az osztálynak érthető magatartása is volt. Úgy gondolom tehát, fenn kell tartanunk az ideológia esetében is azt a dialektikus alapelvet, hogy az igazság konkrét.

KOFLER: Azt hiszem, itt egy rendkívül fontos dolog tisztázódott. Egy pontot azonban ki szeretnék ragadni, abból az egyszerű okból, hogy a mi életterünkben sokszor vitatkoznak róla. Ön folyamatról, átmenetről beszél, a fogalmak átütő érvényesüléséről, egy olyan általánosításról...

LUKÁCS: Igen...

KOFLER: ... mint amilyen a haladás fogalma. Én esetleg még hozzáténném magát az absztrakciót. Egyre sűrűbben vetődik föl a kérdés, milyen úton megy ez végbe, s itt szembetalálkozunk az irracionális problémájával. Kétségtelen, hogy az irracionális mint az emberi lélek egyik megnyilvánulása le nem tagadható. Hivatkozom az intuícóra, a szabadon lebegő eszmére, az alkotó mozzanatra, ha úgy tetszik. Ön azonban az írásaiban újra meg újra megtámadta az irracionálismust, s rámutatott annak veszélyeire a fogalomalkotásban, az ideológiai konkretizálásban. Mintegy abban az értelemben, hogy a lelki élet birodalmában a benső folyamatosság önállósul, és túlharsogja a racionalist, olyannyira, hogy az átélés, a benső átélés — és itt már nagyon közel értünk a modern problémákhoz — külön világgá emelkedik; aztán a mitizálás kérdése, a ráció és értelem szembehelyezkedése a benső igazsággal. Ezzel függ össze, hogy a haladás fogalmát éppen irracionalista modorossággal tagadják meg. Végső fokon a humanizmus lebecsülésére bukkanunk, mint ami az átéléssel, a „tulajdonképpen értékes“-sel, a „benső ember sajátosságá“-val össze nem egyeztethető. Eszerint az, ami humanisztikus, külsődleges, s ezt szubtilis módon felülmúlja az, ami bensőséges. Érdekelne, mit mond Ön most e kérdéstről akár kiegészítésképpen, akár magyarázólag?

LUKÁCS: Hát, nézze, én előbb félretolnék egy rendkívül népszerű dolgot, tudniillik az ellentétet az intuíció és a gondolati következtetések között. Ismeretelméleti fogalomként véve ez az ellentét teljesen hamis, és nincs mögötte semmi sem. Az intuíció mint tisztára lélektani fogalom magától értetődő, s mindig újra létrejön. E fogalom mitizálásával szemben le kell szögezünk: az intuíció mindig akkor jelenik meg, amikor valaki egy gondolatkomplexummal túlságosan is elfoglalt, s egy bizonyos idő múlva, miután ez a komplexum tudata alatt benne tovább dolgozott, hirtelen — ezt a „hirtelen“-t idézőjelben mondom — eredményre bukkan. Ilyen intuíciót még a matematikában is találhatunk, semmiképpen sem helyes, hogy csupán a művészethez kapcsoljuk; igen ám — és most jön az ismeretelméleti oldal — egyáltalán nem szól egy tétel mellett vagy ellen, hogy intuitíven vagy nem intuitíven jutottak hozzá, mert vagy logikailag, vagy történelmileg kell bizonyítani és felülvizsgálni az igazát, egészen függetlenül attól, hogy intuitív vagy nem intuitív módon találták-e rá. Ezt a megállapítást azért tartom fontosnak, mert a német filozófiában Schelling óta és bizonyos értelemben már „az ítélőerő kritikája“ kanti megfogalmazásában az intuitív felismerésnek egy bizonyos felsőbbrendűség jár a nem intuitív felismeréssel szemben, amire ismeretelméleti magyarázatot felhozni véleményem szerint még csak kísérlet sem történhet soha. Az intuíció fölényét egy bizonyos dogmatizmussal egyszerűen elfogadták.

Ez a bizonyos mértékig szubjektív oldal. Ami az objektív oldalt illeti, úgy gondolom, hogy az emberiség valódi gyakorlatában különbség van a ráció mint reális és értelmes érzék, és a ráció évezredekken át túlfeszített érzékelése között.

Úgy gondolom, racionális az, ami munkánkból s a valóság legyűréséből ered. Ha például olyan összefüggést találok, mely ténylegesen funkcionál. Ha én egy követ kiejtek a kezemből, s az a földre hull, s ezt a kísérletet néhányszor megismétlem, akkor egy egészen ésszerű összefüggést találunk, melyet Galilei a szabadesés törvényeként magas fokon fogalmazott meg. Minden igazi racionalitás, melyet az életben találunk, amolyan ha-akkor-ésszerűség. Egy konkrét helyzet konkrét következményekkel jár, s mert ez a mi életünkben törvényszerűen visszatér, nevezünk — joggal — egy ilyen összefüggést racionálisnak. A logika, a logikailag elérhető túlfeszítésével azonban ebből a világ általános ésszerűségét alkoták meg, holott az de facto nem létezik. Úgy értem, a ma uralkodó természeti törvények szerint ésszerű, hogy egy kő a földre hull. Ha azonban egy másik világot képzelek el, amelyben a kő a magasba repül, és szabályszerűen repülne a magasba, akkor az ember egy ilyen világban ezt éppen olyan ésszerűségként fogná fel; úgyhogy — és ez összefügg a ha-akkor-ésszerűséggel — a kő hullása tulajdonképpen nem valamilyen racionális okból ésszerű, hanem mert ebben az esetben a természet éppen ilyen részlege ezt így írja elő. No már most a társadalomban, a társadalmi fejlődésben mindig újra keletkeznek olyan helyzetek, melyekben az, ami tegnap ésszerűnek tűnt, hirtelen nem egyezik már a tényekkel, s így társadalmilag egy felfelé eső kővel van dolgunk. Ilyen helyzetben az emberiség kétféleképpen foglalhat állást. Az egyik helyzet az, melyet az ember munkája közben rendszeresen a természettel szemben foglal el: ha egy anyag az eddigi törvényekkel bizonyosképpen ellenkező magatartást tanúsít, akkor addig keresünk más magyarázatot, amíg fel nem fedezzük az új törvényszerűséget. Ez olyan folyamat, amely a társadalmi fejlődésben is mindig megismétlődik. A másik oldalon bizonyos osztályok számára — és itt újra az osztályhelyezethez érkezünk — a társadalmi valóság e változása teljesen értelmetlen, s nem is találnak benne mást, mint — társadalmilag szólva — anarchiát és rendetlenséget.

Nézzék csak egészen egyszerűen az osztályok állásfoglalásait a francia forradalomban, amikor is olyan dolgokat, melyek a forradalmi osztály számára egészen egyszerűnek és ésszerűnek tündek, a volt uralkodó osztályok és szimpatizánsaik kaotikusnak és irracionálisnak fogták fel. Mivel gondolkodásunk mindig társadalmi helyzetünktől függ és azzal kapcsolatos, történelmileg mindig újra keletkeznek olyan helyzetek, melyekben fontos osztályok és azok jeles gondolkodói bizonyos esetekre úgy reagálnak, hogy az új összefüggéseket s a társadalom megújíthatóságát a régi ráció álláspontjáról nézik és ítélik meg. Mert nem szabad elfelejteniük: ha a francia forradalomban az egykorú feudális osztály hívei irracionális álláspontra helyezkedtek is, a feudalizmus Aquinói Tamás idején egyáltalán nem volt ésszerűtlen. Aquinói Tamás a feudalizmust joggal fogta fel olyasminnek, ami az értelemből következik, mert a ha-akkor-ésszerűségeknek annak idején a társadalmi valóságban sok minden megfelelt. Marat és Robespierre gyakorlata azonban már nem volt beilleszthető a feudális osztályok racionális rendszerébe, és így következik a társadalmi helyzetből az, amit mi irracionalizmusnak nevezünk, miközben jellemző a modern fejlődésre, hogy nem állnak meg az új ráció tagadásánál vagy kétségbevonásánál, hanem kialakítják az irracionalizmus egy különleges rendszerét, amely azután rendkívül széles kiterjedéskedik és olyan konzekvenciáig jut el, melyeket — hogy is mondjam — e rendszer eredeti kezdeményezői nem is akartak.

Drága Ernst!

Nagyon köszönöm a Tőled származó jó híreket. A tiltakozás előkészületei tovább folynak, s remélhetőleg nem lesznek hatástalanok. Ezért Neked különös köszönettel tartozom. Sokat segítettél nekünk.

Örülök, hogy Te jobb híreket kaptál rólam, mint én Rólad. Kettőnk esetében az életkor természetesen sokat számít. Én talán azért vagyok Nálad szerencsésebb helyzetben, mert csak a hallásom romlott nagyon. Ez azonban munka közben sokkal kevésbé zavar, mint a látóképesség csökkenése. Meg kell mondanom, hogy csodálom energiádat, szinte azt mondanám, hősiességedet, hogy ilyen körülmények között még ily energiával tudsz munkálkodni. Ami engem illet, remélem, hogy a következő hónapokban be tudom fejezni a Bevezetés a társadalmi lét ontológiájába című munkámat. Hogy azután kísérletet teszek-e az elméleti folytatás — az emberi nembeliség fejlődése — vagy, amit fiatalabb barátaim nagyon szeretnének, szellemi önéletrajzom megírására, még nem bizonyos. Jó lenne oly sokáig megőriznem munkaképességemet, hogy mindhárom dolgot befejezhessem. Ebben a hangulatban minden jót kívánok Neked jövőbeli munkádhoz. Nagyon örülök, hogy Karolában ilyen jó támaszra lertél. Add át neki legszívélyesebb üdvözetemet.

Kívánom Neked a legjobbakat az életben és a munkában.

Györgyöd

Szőcs Agnes:
Illusztráció

